

Wortels van het onbetwistbaar geloof

I. De kerstening van de Lage Landen

Germania Inferior

Aan het einde van de eerste eeuw van de jaartelling schrijft de befaamde Romeinse historicus Publius Cornelius Tacitus (ca. 56-117) weinig complimenteuz over het gebied dat ongeveer samenvalt met Nederland en het westelijk gedeelte van Duitsland: 'Wie zou Azië Afrika of Italië verlaten en op zoek gaan naar Germanië? Het terrein is er woest, het klimaat ruw, het leven en landschap somber. Hier kom je alleen indien het je vaderland is.'

Wie weleens een vakantie in Italië heeft doorgebracht, zal begrip kunnen hebben voor de negatieve uitlatingen van de schrijver over Germanië. Hij woont in een land vol zonlicht en warmte, bloemen en struiken zorgen voor een ongekeerde kleurenpracht, op de velden staan wijnranken en olijfbomen die doen verlangen naar het verfrissende najaar wanneer de druiven geplukt kunnen worden en de olijven geoogst. Voor veel zuiderlingen oefent het noorden van Europa weinig aantrekkingskracht uit. In de lange winters zijn de dagen er kort en de nachten lang, soms blijft de zon dagenlang verborgen achter een laaghangend wolkendek; nevel en mist belemmeren het uitzicht en maken de wereld klein; het land lijkt te verdrinken in het vele water, overal zijn rivieren en meren, de bodem is drassig en verraderlijke moerassen zijn voor vreemdelingen levensgevaarlijk.

Maar zelfs dit onaantrekkelijke gebied is ten prooi gevallen aan de onverzadigbare Romeinse honger naar macht en gebiedsuitbreiding.

Al voor het begin van de jaartelling is het zuidelijk deel ingelijfd bij het Romeinse rijk. De noordgrens van het imperium valt dan min of meer samen met een lijn die getrokken kan worden van Voorburg (Forum Hadriani of Municipium Aelium Cananefatum) naar Nijmegen (Noviomagus). Er zijn aanwijzingen dat Romeinse legereenheden soms de grens (limes) overschreden hebben. Over de reden tast men in het duister. Op de Veluwe bij Ermelo zijn in het landschap de sporen te zien van een Romeins marskamp. Het werd omstreeks 170 n.Chr. aangelegd en bood plaats aan niet minder dan zesduizend man. Het kamp lag op twee dagmarsen van de 'grens' en heeft waarschijnlijk slechts korte tijd dienst gedaan.

De immense uitgestrektheid van het Romeinse rijk heeft tot gevolg dat de bewoners van de Lage Landen beneden de grote rivieren onderdanen zijn van dezelfde keizer in Rome als tal van Europeanen die wonen ten zuiden van een grens die wordt gevormd door de Rijn en de Donau. De macht van de keizer heeft zich ook uitgebreid buiten Europa: bezettingstroepen bevinden zich in Klein-Azië (het huidige Turkije), in Noord-Afrika en Egypte, in Syrië en in het joodse land.

Als gedreven verkondiger van het evangelie maakt de apostel Paulus lange reizen, maar hij komt - althans voor zover wij weten - nooit buiten het Romeinse imperium. Germanen en Bataven in de Lage Landen en de Joodse bevolking in Judea en Galilea leven op grote afstand van elkaar en ze zullen van elkaars bestaan nauwelijks weet hebben gehad, maar ze worden wel door dezelfde macht in bedwang gehouden.

Germanië en Galilea

Die merkwaardige lotsverbondenheid kan op twee manieren geïllustreerd worden. Allereerst door aandacht te schenken aan de loopbaan van een Romeinse bestuurder die leeft rond het begin van de jaartelling. Hij is afkomstig uit een patriciërgeslacht in

Rome en wordt geboren in 47/46 v.Chr. Zijn naam luidt Publius Quinctilius Varus. Over zijn bekwaamheden klinken in de geschriften van zijn tijdgenoten geen al te positieve geluiden. Dankzij een huwelijk met een achternicht van keizer Augustus bereikt hij hoge maatschappelijke posities.

Aan het begin van de jaartelling is Varus opgeklommen tot pro-consul (gouverneur) van de provincie Syrië in het Midden-Oosten. Onder zijn verantwoordelijkheid valt ook het joodse land. Na het overlijden van koning Herodes de Grote in 4 v.Chr. breken vooral in Galilea onlusten uit die escales tot gewapend verzet wanneer de Romeinen in 6 n.Chr. het besluit nemen een volkstelling te houden. Varus treedt met grof geweld op tegen de joodse vrijheidsstrijders, die sindsdien bekendstaan als de zeloten (ijveraaars, fanatici). Bij een van die militaire acties wordt Sepphoris, een stad in de directe omgeving van Nazaret, door Romeinse legioenen ingenomen en verwoest.

Korte tijd later, in 7 n.Chr., wordt Varus op bevel van keizer Augustus overgeplaatst. Hij wordt benoemd tot gouverneur van Germanië Inferior (Neder-Germanië). De Romeinse provincie omvat grofweg de gebieden die nu deel uitmaken van het westen van Duitsland en het zuidelijke gedeelte van ons land. Varus krijgt de opdracht de grens verder naar het noorden te verleggen tot de Elbe. Het plan mislukt totaal. Onder aanvoering van Varus lijden de Romeinse legioenen een van de grootste nederlagen uit hun geschiedenis. In 9 n.Chr. loopt hij met zijn troepen in 'de nabijheid van het Teutoburgerwoud' — aldus Tacitus — in een hinderlaag, en wat daarop volgt kan nauwelijks een veldslag heten. Het wordt een verschrikkelijke slachting, waaraan weinigen kunnen ontkomen. Ook Varus gaat roemloos ten onder.

De glorieuze overwinnaar heet Arminius. Hij behoort tot de Germaanse stam der Cherusken, maar draagt een Romeinse naam, omdat hij lange tijd in Romeinse legioenen heeft gediend. In 7 n.Chr. keert hij naar Germanië terug en maakt aanvankelijk nog deel uit van de generale staf van gouverneur Varus. Ondertussen smeedt hij plannen om naar de tegenpartij over te lopen en zijn volk te leiden in de strijd tegen de Romeinen. Het succes is overweldigend. In de latere Duitse geschiedschrijving krijgt Arminius een heldenstatus, met als gevolg dat zijn Latijnse naam veranderd wordt in Hermann. In 1875 wordt in het Teutoburgerwoud in de omgeving van Detmold een bijna 27 meter hoog gedenkteken opgericht: het Hermannsdenkmal. Zelden in de geschiedenis heeft een vernietigende nederlaag zulke ingrijpende gevolgen gekregen. De catastrofe van Varus betekent namelijk het einde van het Romeinse streven de noordelijke grens van het rijk tot aan de Elbe te verleggen.

Over de exacte plaats van de slachting heeft lange tijd onzekerheid bestaan. De aanduiding van Tacitus verwijst naar het Teutoburgerwoud bij Detmold en daar is dan ook het gedenkteken geplaatst. Sinds de jaren tachtig van de twintigste eeuw is met vrij grote zekerheid vastgesteld dat het slagveld ligt bij de plaats Kalkriese in de omgeving van Osnabrück.

De afstand tussen de Lage Landen en het joodse land is groot, maar beide gebieden maken deel uit van het Romeinse imperium en die verbondenheid blijft niet zonder gevolgen. Ik geef een tweede voorbeeld. Enkele decennia na de verpletterende nederlaag van Varus en zijn legioenen, in 69 n.Chr., komen de Cananefaten, die in het kustgebied van de Lage Landen wonen, tegen de Romeinen in opstand. Zij worden daartoe aangespoord door de leider van de Bataven, die volgens Tacitus een Romeinse naam heeft: Julius Civilis. Aanvankelijk speelt hij een verraderlijk dubbelspel, maar uiteindelijk komt ook hij in opstand tegen de Romeinse overheersing. Veel Bataven hebben in Romeinse legioenen gediend en zijn dus geduchte krijgers. In het begin van de strijd boeken zij grote successen. Vele eeuwen later, tijdens de opstand tegen de Spanjaarden in de zestiende en zeventiende eeuw en in de door de patriotten ontketende revolutie aan het einde van de achttiende eeuw, zullen de heldendaden van

deze verre voorouders verheerlijkt worden. De republiek die in 1795 gesticht wordt na het vertrek van de Oranjes krijgt niet voor niets de naam: Bataafse Republiek.

Wie de geschiedenis van het Romeinse rijk enigermate kent, zal genuanceerder oordelen over de heldendaden van de Bataven en hun Germaanse bondgenoten. Na de dood van keizer Nero in 68 raakt het Romeinse rijk verwickeld in een reeks conflicten over zijn opvolging. Binnen één jaar nemen niet minder dan vier keizers plaats op de troon in Rome. De eerste drie - Galba, Otho en Vitellius - krijgen geen kans om lang van hun machtspositie te genieten. Geen van de drie sterft in bed. Zij komen allen door geweld om het leven. De vierde, Vespasianus, zorgt voor nieuwe stabiliteit en zal van 69 tot 79 aan het bewind blijven. De onrustige situatie in Rome gedurende het 'vierkeizerjaar' verzwakt het imperium. In sommige provincies maken opstandelingen dankbaar gebruik van het plotseling ontstane machtsvacuüm. De Bataven en hun Germaanse bondgenoten profiteren - tijdelijk! - van de chaotische situatie in Rome. Zij zijn niet de enigen. Opnieuw blijkt dat de Lage Landen en Galilea in het noorden van het joodse land, hoe ver van elkaar gescheiden zij ook zijn, deel uitmaken van hetzelfde keizerrijk. Sedert de gevechten met de legioenen van Varus aan het begin van de eerste eeuw is in Galilea een opstandige beweging actief die geleid wordt door de zeloten. Hun naam is afgeleid van een Hebreeuws woord dat 'ijveraars' betekent. Ze zijn fanatieke gelovigen die niet lijdzaam willen wachten op Gods ingrijpen, maar van mening zijn dat zij het recht in eigen handen moeten nemen. In de tweede helft van de jaren zestig komen zij in opstand tegen de Romeinen. Hun guerrilla in de moeilijk toegankelijke heuvels van Judea en Galilea is in de beginfase succesvol. De Romeinen druipen af. Maar schijn bedriegt. In het jaar 70 keren de kansen. In Rome is de strijd om de keizerstroon beslist in het voordeel van Vespasianus, de bevelhebber van de Romeinse legioenen in het joodse land. Onder bevel van zijn zoon Titus keren de troepen terug op het slagveld. Na een langdurige belegering wordt de stad Jeruzalem ingenomen en de tempel verwoest.

We zijn redelijk goed op de hoogte zowel van het verloop van de strijd in Germanië als van die in het joodse land. Dat hebben we te danken aan twee tijdgenoten die als oorlogscorrespondent avant la lettre verslag doen van de oorlogshandelingen. In Germanië treedt als zodanig op de al eerder genoemde Romeinse historicus Tacitus. Over de vijandelijkheden in Galilea en in Judea bestaat zelfs een uitvoerige beschrijving van een echte ooggetuige Flavius Josephus (ca. 37-ca. 100). Zijn levensloop is een historische roman waard. Josephus - zo luidt zijn joodse naam - is een priesterzoon. Dankzij die afkomst behoort hij tot de geestelijke elite, die over het algemeen kiest voor de status-quo en niet revolutionair gezind is. Bij het uitbreken van de strijd tegen de Romeinen bevindt hij zich echter in de gelederen van de zeloten. Hij klimt snel op en wordt commandant van het verzet in Galilea. In een gevaarvolle situatie kiest hij niet voor zelfmoord, zoals de meerderheid van zijn kameraden. Hij wordt gevangen genomen, maar wordt niet door de Romeinen ter dood gebracht. Josephus trekt vervolgens met de legioenen mee naar Jeruzalem en is ooggetuige van de belegering en de verovering van de stad. In zijn geschiedschrijving heeft hij weinig goede woorden over voor het fanatisme van de zeloten, die hij soms zelfs rovers of bandieten noemt. Kennelijk is hij inmiddels vergeten dat hij zelf een belangrijke rol in die opstandige beweging heeft gespeeld. Na het einde van de strijd verhuist Josephus in het gevolg van de succesvolle generaal Titus, zoon van de keizer, naar Rome. Daar trouwt hij met een Romeinse vrouw en wordt een vruchtbaar scribent. Dat hij naam gemaakt heeft als Flavius Josephus wijst op zijn goede contacten met de Romeinse aristocratie en in het bijzonder met Vespasianus en diens zoon en opvolger Titus. Hun familienaam luidt Flavius en zij staan daarom bekend als de Flavische keizers.

Jesjoea

Als Varus met harde hand optreedt tegen Sepphoris in Galilea, woont in het nabijgelegen stadje Nazaret een jonge joodse man die Jesjoea heet. Zijn vader is timmerman en de zoon treedt in de voetsporen van zijn vader. De verwoesting van het naburige Sepphoris zal hij met eigen ogen hebben waargenomen. Sindsdien zijn de gruwelen van een oorlog hem niet meer onbekend. Met een mengeling van angst en woede ziet hij de oprukkende Romeinse soldaten. Later trekken berooide vluchtelingen door de straten van Nazaret, de meelijwekkende overlevenden van een meedogenloze strafexpeditie.

De inwoners van de Lage Landen blijven onkundig van dit alles. Varus leren ze pas enkele jaren later kennen. Over Jesjoea krijgen ze nooit iets te horen; niets over zijn prediking waarin de komst van het koninkrijk van God centraal staat, en ook niets over zijn dood aan het kruis. In het Romeinse imperium worden zo veel ongehoorzame slaven en gearresteerde opstandelingen gekruisigd dat een kruisiging geen wereldnieuws is. Er zullen nog eeuwen verstrijken eer de naam van Jezus van Nazaret bekend zal raken in de Lage Landen. Germanen, Bataven en andere stammen en volken in deze contreien hebben geen weet van het feit dat in het joodse land, ver weg in het oosten, zich gebeurtenissen afspelen die - volgens de leer van de kerk - van levensbelang zijn voor de gehele mensheid. Niemand kan het onze verre voorouders kwalijk nemen dat zij alsof er niets gebeurd is de goden van hun voorouders bleven vereren.

Het is de gewoonte van de Romeinen de volkeren die ze onderworpen hebben niet te dwingen de goden van hun overwinnaars te accepteren. Zo kunnen de joden in het joodse land en in de diaspora ongehinderd naar de synagoge in hun stad of dorp gaan en er wordt niet opgetreden tegen de pelgrimstochten naar de tempel in Jeruzalem. Voor de Germanen geldt hetzelfde. Zij mogen hun goden - Wodan, Donar, Freya en anderen - blijven vereren. De wereldveroveraars uit Rome zijn op religieus terrein tolerant en ruimdenkend.

Hun eigen goden vergezellen hen naar alle gebieden van hun onmetelijke rijk. Zo zijn in Voorburg sporen aangetroffen van de verering van *Sol Invictus* - het feest van de onoverwinnelijke zon die omstreeks 21/22 december ver boven het zuiden van Afrika staat en dan weer begint aan zijn terugtocht naar het noorden. In de vierde eeuw wordt in Rome voor het eerst de geboorte van Jezus gevierd in de nacht van 24 op 25 december. Van oudsher is dat de nacht van de midwinterzonnwende. Van een christelijke annexatie van dat feest is in Voorburg nog niets te merken. Wanneer het christendom zijn intrede in de Nederlanden heeft gedaan, is niet met zekerheid te zeggen.

Het zal nog enige eeuwen geduurd hebben. Ondanks de Romeinse tolerantie stuit de nieuwe godsdienst in de eerste eeuwen van haar bestaan om uiteenlopende redenen regelmatig op weerstand. Soms is er zo veel tegenwerking door Romeinse bestuurders dat van vervolging kan worden gesproken.

De eerste bisschop in de Lage Landen: Servaas

In 313 maakt keizer Constantijn (ca. 280-337) met het edict van Milaan voorgoed een einde aan de christenvervolgingen in het Romeinse rijk. Van niet minder grote betekenis voor de geschiedenis van de kerk is dat hij op de plaats van de Griekse stad Byzantium een nieuwe hoofdstad van het imperium laat bouwen, die aanvankelijk Nova Roma heet, maar al snel naar haar stichter wordt vernoemd, Constantinopel, en die een centrale rol in de ontwikkeling van het christendom zal gaan spelen. Sinds Constantijn is het in

maatschappelijk opzicht de moeite waard christen te worden. In kringen van bestuursambtenaren en militairen zijn veel aanhangers van dit geloof te vinden. Dankzij deze mensen is het christendom vanuit het Zuiden tot de Nederlanden doorgedrongen. In Maastricht zetelt in de tweede helft van de vierde eeuw bisschop Servaas, of Servatius. Voor zover bekend is hij de eerste bisschop in de Nederlanden. Zijn wieg stond evenwel niet in deze streken, maar vermoedelijk in Armenië, het eerste gebied waar het christendom tot staatsgodsdienst wordt uitgeroepen - dat gebeurt al in 301, Servaas staat te boek als fervent tegenstander van het arianisme. Hij wordt vanuit Klein-Azië naar deze gebieden gezonden, omdat vooral onder de Germanen veel interesse bestaat voor de ideeën van Arius (ca. 256-ca. 336). In de derde en vierde eeuw wordt in de kerk fel gedebatteerd over de godheid van Christus. Arius, als bisschop van Alexandrië in Egypte een invloedrijk man, verdedigt de visie dat Jezus een scheepsel was en dat er bij hem niet van goddelijkheid gesproken kan worden. In 325 wordt in Nicea in Klein-Azië het eerste concilie gehouden, en daar moeten Arius en zijn aanhang het onderspit delven. Dit besluit kan echter niet verhinderen dat er nog lange tijd op verschillende plaatsen kerken blijven bestaan die het arianisme niet verwerpen. Tegen die kerkpolitieke achtergrond moet de komst van de Armeniër Servaas begrepen worden. Hij begint als bisschop van Tongeren en bekleedt hetzelfde ambt later in Maastricht. Daar sterft hij omstreeks 390. Over het algemeen wordt hij beschouwd als de stichter van de christelijke kerk in de Lage Landen. Na de ondergang van het West-Romeinse rijk in de vijfde eeuw komt er een definitief einde aan de Romeinse betrokkenheid bij de zuidelijke Nederlanden. De legioenen trekken weg, bouwwerken en andere voorzieningen raken in verval, en met de verdwijning van de cultuur van Rome komt er ook een (voorlopig) einde aan de christelijke aanwezigheid in de Lage Landen. Wellicht overleeft het christendom alleen in Maastricht en omgeving en blijft daar nog iets bewaard van de erfenis van Servaas.

Willibrord en Bonifatius

In tegenstelling tot het jodendom hebben christenen zich van oudsher ingespannen om hun geloof te verspreiden onder mensen die andere goden vereren. Het grote voorbeeld is vanzelfsprekend de apostel Paulus die onvermoeibaar door Klein-Azië en Griekenland trok en wereldsteden als Efeze, Athene, Korinte en zelfs Rome bezocht. Hij was niet de enige. Marcus ging vermoedelijk naar Egypte en de kilometers die de apostel Thomas aflegde, kunnen gemakkelijk wedijveren met die van Paulus. Hij reisde in oostelijke richting en zou via Mesopotamië zelfs India bereikt hebben. Voor mensen in het Midden-Oosten ligt het noorden van Europa niet minder ver weg. Bovendien is het, zoals we Tacitus al hoorden zeggen, een onaantrekkelijk gebied voor zuiderlingen. Het is daarom niet verbazingwekkend dat de tweede 'invasie' van het christendom geruime tijd op zich laat wachten. De nieuwe predikers komen ditmaal niet over land vanuit het zuiden, maar over zee vanuit het westen. Het zijn Britse monniken die niet terugschrikken voor het klimaat in de Lage Landen. Zij hebben een belangrijk aandeel in de beginfase van de kerstening van de Nederlanden. Voor zover bekend begint de stroom christelijke predikers die vanuit Engeland, Schotland en Ierland de Noordzee oversteken met Willibrord (ca. 658-739). Als hij in 690 ergens in het stroomgebied van de Rijn - Grevelingen of Katwijk aan Zee? - de Nederlandse bodem betreedt, is hij niet alleen. Hij verkeert in het gezelschap van twaalf andere mannen. We hebben zonder enige twijfel hier niet met toeval te maken. Willibrord volgt het voorbeeld van Jezus Christus, die immers ook rondtrok met twaalf leerlingen. Hij wordt 'de apostel der Friezen' genoemd en als aartsbisschop zetelt hij in Utrecht - zoals een ieder kan ontdekken die de Domstad bezoekt en de moeite neemt een wandeling te maken naar het Janskerkhof daar staat zijn ruitersstandbeeld. Dat

paard zal hij nodig hebben gehad, want evenals zijn collega's is Willibrord een reislustig man. Zijn gebied strekt zich uit van het noorden van Groningen en Friesland tot in België en Luxemburg. Zelfs heeft hij enkele malen een bezoek gebracht aan de paus in Rome. Na zijn sterven wordt hij op zijn verzoek begraven in Echternach in Luxemburg.

De tweede naam die in de geschiedenis van Nederland voor altijd is geboekstaafd en in reeksen jaartallen een vaste plaats heeft gekregen, is die van Bonifatius (672 / 676-754). Ook hij is afkomstig van de Britse eilanden en maakt in 716 de oversteek naar het vasteland van West-Europa. In de wetenschappelijke literatuur wordt verschillend geoordeeld over zijn beweegredenen zich in gebieden te wagen die nog niet of nauwelijks gekerstend zijn. Het spreekt vanzelf dat hij in hagiografische beschrijvingen wordt afgebeeld als een gedreven prediker die zich geroepen weet heidenen tot het christelijk geloof te bekeren. Maar bij nader inzien blijkt hij ook doelen na te streven die een politiek karakter dragen, zowel wereldlijk als kerkelijk. Wat het laatste betreft: hij onderneemt zeker driemaal een reis naar Rome en zet zich ervoor in de invloed en de macht van de paus in de noordelijke gebieden uit te breiden. Ook hij maakt lange reizen. Tot op hoge leeftijd trekt hij door de Duitse gebieden. In de geschiedenis van de Lage Landen heeft hij een prominente plaats gekregen die vrijwel iedereen al sedert de basisschool kent: in 754 wordt hij bij Dokkum vermoord en sindsdien wordt hij gerekend tot de mannen en vrouwen die als martelaar voor hun geloof zijn gestorven. In de Duitse stad Fulda heeft hij een praalgraf gekregen.

Over de wijze waarop deze monniken het christelijk geloof in de Lage Landen verspreiden is weinig bekend. Volgens de legendarische verhalen maakt Bonifatius zo nodig gebruik van geweld om de macht van het christendom te bewijzen. Befamd is het verhaal dat hij in de lente van 723 in de omgeving van Fritzlar, in het grensgebied van Hessen en Thüringen, een heilige Donarseik heeft laten omhakken. Als de Germaanse goden niet reageren op deze ontheiliging, besluiten velen zich te laten dopen. Deze niet ongevaarlijke, gewelddadige actie van Bonifatius wordt gezien als het begin van de kerstening van de Germanen in het noorden en midden van Duitsland.

Een 'vreemde' boodschap

Christelijke predikers als Willibrord en Bonifatius komen van overzee naar de Nederlanden. Voor de inheemsen zijn zij vreemdelingen met een uitheemse boodschap, Sedert de vroege Middeleeuwen heeft het christendom zo zeer vaste voet op Europese bodem gekregen dat het gebruikelijk is te spreken over het christelijke Europa of over de christelijke westerse cultuur. Hoezeer het waar mag zijn dat het christendom de Europese geschiedenis diepgaand heeft beïnvloed, het mag ons niet doen vergeten dat de bakermat van de kerk buiten Europa ligt, in het Midden-Oosten. De godsdienst is in Europa geïmporteerd.

In het Bijbelboek Handelingen vertelt Lucas een verhaal dat de 'sprong' van Azië naar Europa fraai illustreert. In Troas - een stad aan de westkust van Klein-Azië (Turkije) - krijgt Paulus in de nacht een visioen. Een man uit Macedonië (Europa!) roept hem toe: 'Steek over naar Macedonië en kom ons te hulp.' Paulus aarzelt geen moment, want hij meent dat God hem roept. Wanneer hij per schip de oversteek maakt, komt hij in het noorden van het huidige Griekenland aan land (Handelingen 16:9).

Op de lange termijn gezien zou van een historische oversteek gesproken kunnen worden, een beslissende stap in de geschiedenis van Europa, maar dat wordt pas na verloop van eeuwen duidelijk. Van een onweerstaanbare zegetocht in Europa is op dat moment nog weinig of niets te merken. Het zwaartepunt van het christendom blijft in Klein-Azië en het Midden-Oosten liggen. In die situatie komt voorlopig geen verandering. De belangrijkste christelijke centra zijn de steden Alexandrië in Egypte, Antiochië in het toenmalige Syrië (tegenwoordig ligt het in Turkije), en Constantinopel -

het huidige Istanboel - in het westen van Klein-Azië; en ten slotte als een 'buitenbeentje' in het westen: Rome. De bijzondere betekenis die deze stad in het christendom krijgt, is nauw verbonden met de geschiedenis van het Romeinse imperium. Toen het christendom in 382 de officiële staatsgodsdienst werd, erfde de bisschop van Rome - de paus - de titel van de hoogste priester van de Romeinse godsdienst, *pontifex maximus*, en tot op de dag van vandaag is het hoofd van de katholieke kerk trots op deze waardigheid die, hoe men het ook wendt of keert, van heidense oorsprong is. Nadat keizer Constantijn in het begin van de vierde eeuw besloten heeft het christendom een voorkeursbehandeling te geven, worden de oecumenische concilies gehouden, die voor de theologische ontwikkeling binnen de kerken van grote betekenis zijn. Zonder uitzondering liggen de steden waar deze concilies plaatsvinden in Klein-Azië: Nicea in 325; Constantinopel in 381; Efeze in 431; Chalcedon in 451; opnieuw Constantinopel in 553 en 680; voor de tweede maal in Nicea 787 en voor de vierde maal in Constantinopel in 869-870. Bij geen van deze invloedrijke kerkelijke vergaderingen is de paus uit Rome aanwezig. Vooral de eerste concilies houden zich intensief bezig met de vraag hoe er een einde kan komen aan de christologische strijd die al lange tijd verdeeldheid brengt. De geloofsbelijdenis die bekendstaat als *de geloofsbelijdenis van Nicea* was bedoeld om eenheid tot stand te brengen. In de wetenschappelijke literatuur heeft die belijdenis een veel ingewikkelder naam gekregen: het *Nicaenum-Constantinopolitanum* - twee steden worden in deze naam gecombineerd: Nicea en Constantinopel: de concilies van 325 en 381. In die jaren sleept zich de discussie voort om tot een formulering te komen die door de meerderheid geaccepteerd kan worden. In dit theologisch dispuut speelt de Westerse kerk geen rol van betekenis. De belijdenis van Nicea, die nog altijd als gezaghebbend erkend wordt door bijna alle kerken, is dus niet op Europese bodem ontstaan. Het evangelie dat de bewoners van de Lage Landen dienen te geloven, is een 'vreemde' boodschap. Het is doordacht en geformuleerd door theologen uit Klein-Azië en het Midden-Oosten, mannen die in sterke mate beïnvloed waren door het hellenistische denken.

De Bijbel in de Lage Landen

We kunnen er zeker van zijn dat de predikers die vanuit de Britse eilanden de oversteek naar ons land maakten, weinig moeite hadden zich verstaanbaar te maken in de Lage Landen. Van een taalbarrière is in die tijd nog nauwelijks sprake: het Oud-Engels of Angelsaksisch verschilt weinig van het oud-Fries. Maar welke boodschap brachten ze aan de Friezen, Germanen en Franken? Het omhakken van een heilige eik is een krachtige ingreep die aan het denken zet, maar ontsluit nog niet de geheimen van het christendom.

We weten niets met zekerheid over de wijze waarop de Britten hun toehoorders, mannen en vrouwen die gehecht zijn aan hun eigen goden en godinnen, hebben kunnen overtuigen zich te bekeren tot het christelijk geloof. Ik acht mij ontslagen van de plicht te speculeren over de vraag hoe de inheemse bewoners ertoe gekomen zijn een boodschap te aanvaarden die in een totaal andere wereld en cultuur geworteld is. Zeker is wel dat Willibrord, Bonifatius en hun medewerkers en opvolgers bij hun prediking geen gebruik hebben kunnen maken van bijbels in een van de inheemse talen; dit om de eenvoudige reden dat bijbels in de talen van de volken in de Lage Landen niet bestonden.

Zodra het christendom de grenzen van de Grieks sprekende wereld overschreden had, bleek het noodzakelijk de Bijbel in het Latijn te vertalen. Op tal van plaatsen in het Romeinse rijk ontstonden Latijnse vertalingen. De onderlinge verschillen waren echter van dien aard dat men verlangde naar meer eenheid. Mede in opdracht van bisschop/paus Damasus I van Rome (ca. 305-384) slaagt de Dalmatiër Hieronymus van

Stridon (ca. 347-420) erin de gehele Bijbel vanuit het Hebreeuws en het Grieks in het Latijn te vertalen. Hij begint omstreeks 383 in Rome en voltooit het bewonderenswaardige karwei in Betlehem, waar hij jaren als kluizenaar leeft en werkt. Dankzij het feit dat hij in het 'heilige land' verblijft, heeft hij veel contacten met Schriftgeleerden in Jeruzalem en beschikt hij over een grotere kennis van het Hebreeuws dan in het Christendom van de eerste eeuwen gebruikelijk is. Zijn surplus aan kennis blijkt echter ook nadelen te hebben. Zoals elke nieuwe Bijbelvertaling of berijming van Psalmen met scepsis en kritiek ontvangen wordt, zo overkomt dat ook Hieronymus en zijn Vulgata (= de algemeen gangbare). Velen Zijn verknocht geraakt aan hun oude Latijnse vertalingen en vinden in het werk van Hieronymus niet meer de oude en vertrouwde zinnen en woorden terug. Zo verwijt men hem dat hij zich te weinig gebaseerd heeft op het Griekse Oude Testament, de Septuaginta, en te veel op de Hebreeuwse Bijbel. De strijd duurt lang en wordt zoals gebruikelijk met heftigheid en emotie gevoerd. Bijna twee eeuwen later komt de Vulgata toch in zwang en zij krijgt in de twaalfde eeuw haar definitieve naam.

Hieronymus levert een indrukwekkende prestatie, die voor de gehele Middeleeuwen van grote betekenis zal blijken te zijn. Overal in de westerse kerk, van noord tot zuid en van oost tot west, wordt van dezelfde Bijbel gebruikgemaakt en het Latijn is de universele omgangstaal van geleerden en geestelijken. Maar zoals vrijwel altijd kleven aan voordelen ook nadelen. De Vulgata creëert eenheid in de West-Europese wereld, maar tegelijkertijd belemmert zij nieuwe ontwikkelingen. Wie de Bijbel wil lezen en bestuderen, moet Latijn kennen en in een wereld waarin het analfabetisme nog hoogtij viert, is daartoe slechts een kleine elite in staat. Met als gevolg dat de Bijbel voor velen een gesloten boek blijft. Vertalingen in de landstalen worden door de geestelijkheid niet aangemoedigd en zelfs tegengewerkt. In 1546 spreekt het concilie van Trente - het concilie dat het tegenoffensief, de Contrareformatie van de kerk van Rome, inluit - nog uit dat de Vulgata de enige gezaghebbende Bijbeltekst is en dat alle vertalingen daarop gebaseerd moeten zijn. Pas in de loop van de twintigste eeuw wordt het katholieke exegeten schoorvoetend toegestaan rekening te houden met resultaten van het wetenschappelijke onderzoek van de Bijbel.

Met de komst van het christendom zal ook de Vulgata de Lage Landen bereikt hebben en sinds die tijd zullen in kerken en kloosters exemplaren van de Latijnse Bijbelvertaling aanwezig zijn geweest. Over bijbels in de spreektaal van het gewone volk is tot omstreeks 1300 niets met zekerheid te zeggen, om de eenvoudige reden dat uit de eeuwen voor genoemde datum niets bewaard is gebleven. Na het begin van de veertiende eeuw neemt, als direct gevolg van de afname van het alfabetisme dankzij betere scholing van leken, de behoefte aan vertalingen van de Bijbel in de omgangstaal toe. Een volledige Bijbel in het Nederlands dat in die tijd door de meerderheid van de bevolking van de Lage Landen wordt gesproken, zal echter niet eerder dan in de tijd van de Reformatie verschijnen.

Het is in dit kader niet mogelijk en ook niet noodzakelijk uitvoerig aandacht te besteden aan vertalingen van bepaalde Bijbelboeken, zoals de Psalmen, die vanaf 1300 in de Nederlanden tot stand worden gebracht. Ik maak één uitzondering. Het betreft een evangeliëntekst die onder verschillende namen bekend is geworden: het 'Limburgse Leven van Jezus', het 'Luikse Diatessaron' of, naar de plaats waar het handschrift in het begin van de veertiende eeuw werd vervaardigd, de 'Evangeliënharmonie van St.-Truiden' - in de abdij van de benedictijnen in die plaats, in het westelijk deel van het Belgische Limburg.

Een evangeliënharmonie is een geschrift waarin gepoogd wordt de vier canonieke evangeliën zo samen te vatten dat een doorlopend verhaal over het leven van Jezus het resultaat is. Wie zich bewust is van de verschillen tussen de vier evangeliën zal

beseffen dat het ideaal niet of moeilijk bereikbaar is. Op tal van punten dienen zwaarwegende keuzes gemaakt te worden. Het fenomeen van een evangeliënharmonie - in het Grieks Diatessaron ('een uit vier') - is niet in de Nederlanden ontstaan, maar al in het midden van de tweede eeuw stelde Tatianus, een Syrische theoloog, een dergelijke tekst samen. Helaas is dit Diatessaron om onbekende redenen niet volledig bewaard gebleven en voornamelijk bekend dankzij verwijzingen in teksten van kerkvaders. Het opmerkelijke van het Diatessaron uit St.-Truiden is dat het op tal van plaatsen afwijkt van de tekst van de Vulgata. Over de herkomst van die verrassende afwijkingen is in de twintigste eeuw veel gespeculeerd en gediscussieerd. Volgens de Nederlandse kenner van het gnostische christendom in de vroege kerk, Gilles Quispel (1916-2006), is het mogelijk dat de tekst van de Nederlandse evangeliënharmonie beïnvloed is door een traditie die afhankelijk zou kunnen zijn van het Syrische Diatessaron van Tatianus. Een niet minder speculatieve stap zet hij wanneer hij het vermoeden uitspreekt dat er een relatie bestaat tussen het werk van Tatianus en het evangelie van Thomas dat in 1945 in Nag Hammadi werd gevonden. Over de waarde van deze veronderstellingen is het laatste woord in de wetenschappelijke discussie nog niet gesproken. Met als gevolg dat ook niet kan worden geconcludeerd of de gesignaleerde afwijkingen van de Vulgata hun oorsprong hebben in de creativiteit van de middeleeuwse auteur of in een niet-canonieke traditie. Beide mogelijkheden zijn voor mijn besef boeiend genoeg om vermeld te worden.

Een ketter in de Lage Landen

In de volgende hoofdstukken gaan we op zoek naar mensen die de moed hebben afwijkende standpunten in te nemen: vrijdenkers en kettters worden ze genoemd. De machthebbers in kerk en maatschappij trachten dergelijke dwarsliggers op alle mogelijke manieren het zwijgen op te leggen en monddood te maken. Leven er in de Nederlanden na de komst van Willibrord en Bonifatius ook zulke mensen, die zo vermetel zijn hun verstand of hun gevoel te volgen en andere wegen te bewandelen? Eerlijk gezegd acht ik het moeilijk voorstelbaar dat ze er niet zijn geweest, maar bewijzen van hun aanwezigheid ontbreken vrijwel. Vermoedelijk hebben ze vaak geen sporen nagelaten doordat ze niets op papier hebben gezet. Mochten ze dat wel gedaan hebben dan zijn hun uitspraken wellicht doelbewust uitgewist.

Een van de zeer weinigen die aan de vergetelheid zijn ontsnapt is een man die omstreeks 1110 opdrukt in Antwerpen. Hij heet Tanchelm of Tanchelijm. Over zijn leven is weinig bekend. De bronnen die ons ter beschikking staan zijn gering en bovendien uiterst verdacht wat betreft hun objectiviteit. Tanchelijm wordt genoemd in een ongedateerde brief van kanunniken uit Utrecht aan de aartsbisschop van Keulen. De geestelijken generen zich er niet voor de lastpost een lange reeks overtredingen van de goede zeden in de schoenen te schuiven. Vanzelfsprekend maken ze er geen geheim van dat hij zijn charisma misbruikt in contacten met vrouwen. Of al deze beschuldigingen op waarheid berusten lijkt twijfelachtig. Het is een klassieke methode om een tegenstander zwart te maken en in diskrediet te brengen.

Min of meer zeker is wel dat Tanchelijm een leek is die in opdracht van graaf Robert II van Vlaanderen in het gezelschap van de priester Everwachter naar Rome reist. Tot zijn ergernis komt hij tot de ontdekking dat vooral de hoge geestelijkheid in weelde leeft en zich weinig gelegen laat liggen aan Gods geboden. Terug in Vlaanderen begint hij te preken, eerst in Antwerpen en later ook in Brabant en Zeeland. Met zijn antiklerikale prediking heeft hij, tot grote ergernis van de geestelijken, veel succes. Tanchelijm wordt in 1115 bij het oversteken van de Schelde door een priester doodgeslagen.

De tegendraadse lekenprediker is geen vrijdenker of ketter die afwijkende ideeën te berde brengt. Hij is een typische vertegenwoordiger van een kritische tegenbeweging in

de kerk. Deze predikers nemen geen afscheid van het kerkelijk dogma, maar zij bekritisieren in felle bewoordingen het onchristelijke leven van de clerus. Tanchelijn gaat zelfs zo ver dat hij weigert bij de eucharistie de hostie uit de handen van een priester aan te nemen. Hij staat niet alleen. In de Middeleeuwen treden regelmatig predikers op die met een beroep op woorden van Jezus mensen aanmoedigen sober en ingetogen te leven.

In het volgende hoofdstuk zullen we enkele van deze voorstanders van het christelijke armoede-ideaal tegenkomen.

Literatuur

- Adriaan H. Bredero, *De ontkerstening der middeleeuwen. Een terugblik op de geschiedenis van twaalf eeuwen christendom*, Baarn/Kapellen 2000.
- C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, 2e druk, bew. F. G. M. Broeyer, Haarlem/Brussel 1993
- R.S. Hulst en J. Vredenberg, *Het Romeins marskamp bij Ermelo*, Utrecht 2007
- Auke Jelsma, *De blaffende hond. Aspecten uit het leven van Wynfreth-Bonifatius*, 's-Gravenhage 1973
- Gert van Klinken, *Van hunebed tot Bonifatius. Vroege sporen van religie in Nederland*, Zoetermeer 2010
- Fik Meijer, *Keizers sterven niet in bed. Van Caesar tot Romulus Augustus, 44 v.Chr.-476 n.Chr.*, Amsterdam 2004
- G. Quispel, *Het Evangelie van Thomas en de Nederlanden*, Amsterdam/Brussel 1971
- A.G. Weiler, *Willibrords missie. Christendom en cultuur in de zevende en achtste eeuw*, Hilversum 1989